

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ССРНИ ЭЛЕКТРЛАШТИРИШ ТАРИХИГА ДОИР

*Дадажоновна Наргиза Давлатбек қизи, Андижон давлат
университети докторанти*

ON THE HISTORY OF ELECTRIFICATION OF THE UZBEKISTAN SSR DURING THE YEARS OF WORLD WAR II

*Dadajonova Nargiza Davlatbek qizi, doctoral student of Andijan
State University*

К ИСТОРИИ ЭЛЕКТРИФИКАЦИИ УЗБЕКИСТАНСКОЙ ССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

*Дадажоновна Наргиза Давлатбек қызы, докторант
Андижанского государственного университета*

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон ССРда иккинчи жаҳон уруши йилларида қурилган электростанциялар ва уларни қуришида ўзбекистонликлар кўрсатган меҳнат жасоратлари ёритилган.

Калим сўзлар: иккинчи жаҳон уруши, СССР, электр энергияси, электростанция, иссиқлик электр станциялари, пленум, гидроэнергия, саноат.

Abstract: In the article discusses the power plants built in the Uzbek SSR during World War II and the labor courage of Uzbeks in their construction.

Key words: World War II, USSR, electric energy, power plant, thermal power plants, plenum, hydropower, industry.

Аннотация: В статье описываются электростанции, построенные в Узбекской ССР в годы второй мировой войны, и храбрость узбекистанцев при их строительстве.

Ключевые слова: вторая мировая война, СССР, электроэнергетика, электростанция, тепловые электростанции, пленум, гидроэнергетика, промышленность.

КИРИШ. Иккинчи жаҳон урушининг СССР худудига кўчган дастлабки кунлариданок Ўзбекистон ССРнинг урушгача тинч мақсадлар учун ишлаётган саноат корхоналари қисқа муддат ичида ҳарбий техника, курул-яроғ ишлаб чиқарадиган корхоналарга айлантирилди. Уруш йилларида Ўзбекистон том маънода фронт арсеналига айланди. Урушнинг бошланиши совет мамлакати халқ хўжалигини фронт эҳтиёжларини таъминлаш учун қайта қуришни талаб этди. Моддий, молиявий ва меҳнат имкониятларини уруш манфаатларига

бўйсундириш, ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кескин ошириш каби масалалар асосий ва кечиктириб бўлмайдиган, жуда қисқа фурсатларда бажарилиши лозим бўлган вазифалардан эди. Шундан келиб чиқиб Ўзбекистонда 1941 йилнинг охирларига келиб 300 га яқин завод ва фабрика фронт учун маҳсулот ишлаб чиқара бошлади[1.415].

ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ. Тадқиқотда илмий билишнинг тарихий-қиёсий таҳлил (comparative analysis), оғзаки тарих (oral history), диалектика ва тарихийлик, муаммоли-

<https://orcid.org/0009-0008-0583-0325>
e-mail:
dadajonova.nargiza@icloud.com

хронологик, тузилмавий-тизимли таҳлил каби методлардан фойдаланилди.

НАТИЖА ВА МУЛОҲАЗАЛАР.

Шундай шароитда биринчи навбатда турган масала мудофаа саноат корхоналарини зарур бўлган ёқилғи, электр қуввати ва металл билан таъминлашдан иборат бўлди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1941 йил 5-7 декабрда бўлиб ўтган V Пленуми республика саноатини ҳарбий изга солиш соҳасидаги ишларга яқун ясади[2.365]. Пленум кун тартибидаги асосий масалалардан бири Ўзбекистонга кўчириб келтирилган саноат корхоналарини тезлик билан ишга тушириш, фронт учун зарур маҳсулотларни ўз вақтида етказиб бериш билан боғлиқ масала ҳам муҳокама қилинди ва уни амалга ошириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилди. Ишлаб чиқилган чора-тадбирлар режасига кўра тез фурсатларда республикада фаолият кўрсатаётган ҳамма саноат корхоналарини электр энергияси билан узлуксиз таъминлайдиган энергия базасини яратиш, ўсиб бораётган халқ хўжалигининг электр энергиясига бўлган эҳтиёжларини қондириш масаласи бош вазифалардан бири қилиб белгиланди.

Дарҳақиқат гидроэнергиянинг бой запасларидан фойдаланган ҳолда вужудга келтирилган энергетика базасини кенгайтирмай ва мустақамламай туриб, уруш йилларида саноатни ҳарбий изга кўчириб, унинг қувватини ошириш мумкин эмас эди.

Электр станциялари қуриш бўйича урушдан олдин катта тадбирлар амалга оширилишига ва 1933 йилдан 1941 йилгача бўлган давр ичида электр энергияси ишлаб чиқариш 5 марта кўпайганига қарамай, урушга қадар бўлган даврнинг ўзида республика халқ хўжалиги электр энергияга жиддий муҳтож эди[3.57]. Урушнинг дастлабки йилида СССРнинг ғарбий районларидан Ўзбекистонга кўчирилган юздан ортиқ саноат корхоналарини тезда тикланиши ва ишга туширилиши, шунингдек, аввалдан ишлаб келаётган корхоналарнинг кенгайтирилиши туфайли 1942 йилга келиб энергетика масаласи халқ хўжалигида ҳал қилиниши лозим бўлган энг муҳим масала бўлиб қолди. Электр энергияга бўлган жиддий талаб, электр энергияси танқислиги кўплаб саноат корхоналарининг

ишини оғир аҳволга тушириб қўйган эди. Шунинг учун ҳам урушнинг дастлабки йилларида аҳолига ва фронт аҳамиятига эга бўлмаган корхоналарга бериладиган электр энергиясини анча камайтиришга, ҳатто вақтинча тўхтатиб қўйишга, бундан ташқари маиший эҳтиёжлар учун сарфланадиган энергияни кесишга тўғри келган эди.

Уруш йилларида республикада электрлаштиришни юксалтириш – энг муҳим халқ хўжалик вазифаларидан бири бўлиб қолди. Гидростанциялар қуриш ишига шаҳар меҳнаткашлари ва колхозчилар ҳашар йўллари билан жалб этилди. 1941–1945 йиллар оралиғида Ўзбекистон ССР да 7 та йирик ва 30 га яқин кичик ГЭСлар ишга туширилди. Электр энергияси ишлаб чиқаришнинг кўпайиши фақат янги қудратли электр станцияларининг ишга туширилиши ҳисобигагина бўлмай, шу билан бирга илгаридан ишлаб келаётган станцияларнинг ишларини яхшилаш ҳисобига ҳам амалга оширилди. Уруш йилларида белгиланган бир киловатт қувватга нисбатан электр энергияси ишлаб чиқариш деярлик 1,5 марта ошди. Электр энергияси 1940 йилга қараганда 1943 йилда 3,5 бараварга ошди, 1945 йилда эса 1187 миллион киловатт соатга кўпайди[1.415].

Электр энергияси ишлаб чиқаришни ошириш баробарида, ёқилғи ва хом ашё базаларини ривожлантириш масалаларига ҳам катта эътибор берилди. 1942 йилнинг бошларида Оқтепа ва Оққавокдаги 1-сон ва 3-сон гидростанциялар қурилиши қайта тикланди[3.59].

1942 йил 18 ноябрда ВКП(б) МҚ ва СССР Халқ Комиссарлар Совети ҳамда Давлат Мудофаа Қўмитаси Ўзбекистон ССРда бешта гидроэлектростанция ва Бекобод металлургия заводини қуриш тўғрисида қарор қабул қилди[4.62].

1942 йил ноябрда Чирчиқ, Тошкент энергетика тизимларининг қишки қувватини 160-170 минг киловаттга етказиш, 4-5 ой ичида Тошкент шаҳри ёнида 60-70 минг киловатт электр энергия бера оладиган иссиқлик электростанциясини қуриш, бу станцияларни маҳаллий кўмир асосида ишлатиш тадбирлари илгари сурилган эди. Республикада металл-кўмир ва нефть қазиб чиқаришни кўпайтириш

тадбирлари белгиланди. Бу эҳтиёжлар учун бир миллиард сўм капитал маблағ ажратилди. Ушбу дастурни амалий бажаришга доир бир қанча тадбирлар белгиланди ва Солар, 1 – Қуйи Бўзсув (биринчи навбатини), 2 – Оққовоқ (иккинчи навбатини) ва Фарҳод ГЭСларини қуриш юзасидан амалий чоралар кўрилди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг VIII Пленуми “Фарҳодстрой” қурилишининг 1943 йил кузги режа топшириқларини бажаришга ёрдам кўрсатиш тадбирлари тўғрисидаги масалани муҳокама қилиб, қурилиш суръатларини ошириш масаласини қўйди, барча ҳукумат идораларига гидроэлектростанция қурилишига ҳар томонлама ёрдам бериш, уни ишчи кучлари ва зарур материаллар билан таъминлашни топширди.

Фарҳод ГЭС қурилишига республиканинг ўзида 8 минг кубометрдан кўпроқ ёғоч ва бошқа бинокорлик материаллари, 800 тонна металл, 110 мингдан ортиқ ҳар хил асбоб-ускуна, транспорт воситалари топилиб ишга солинди. Бундан ташқари, республика меҳнаткашлари бу умумхалқ қурилишига 300 вагондан кўпроқ ҳар хил қурилиш материаллари юбордилар. Кўрилган тадбирлар, Фарҳод ГЭС ишчиларининг қаҳрамонона шижоати ва меҳнати туфайли Сирдарёни жиловлаш жуда қисқа муддатда 10 ойда амалга оширилди, ҳолбуки одатда бундай ишлар 2-3 йилга чўзиларди. Фарҳод ГЭСни бунёд этиш умумхалқ ҳашар йўли билан бошлаб юборилди. Фарҳод ГЭС қурилишида Андижон область ёшларидан 5000 киши фаол меҳнат қилди[5.8]. Тошкент областидан эса бу ГЭС қурилишига 11 000 колхозчи[6.52], Бухоро области меҳнаткашларидан 10600 киши қатнашдилар[7.64]. Фарҳод ГЭСининг қурилишида Қорақўл, Вобкент, Ромитон, Кармана ва Когон райони вакиллари фаол меҳнат қилдилар. Фарҳод ГЭСи қурилишида Наманган областидан 9500 киши қатнашдилар[7.149]. ГЭС қурилишида 1943 йилнинг январ-ноябр ойларида чуствликлардан 1655 кишилик 18 бригада қатнашди. Шулар орасида М.Саидова бошлиқ 30 нафар киз-жувонлар ҳам бор эди. Чуст туманидан Фарҳод ГЭСи қурилишига борган М.Мўйдинов гуруҳи кунлик топшириқларни 700-800 фоизга бажардилар. 24 кишилик М.Устабоев бош бўлган гуруҳ эса кунлик

вазифаларини 500-600 фоизга етказиб бажаришди. 1943 йилнинг март ойида Фарҳод ГЭСи қурилишининг Чуст участкасидаги колхозчилар энг яхши кўрсаткичларга эришганликлари учун қурилишнинг кўчма “Қизил Байроғи”ни ҳам олиш шарафига муяссар бўлишди[8.108].

Ўзбек халқи урушнинг машаққатли йиллари бўлишига қарамай Сирдарёда 136 квт соат қувватга эга бўлган Ўрта Осиёда энг катта тўрт агрегатли Фарҳод ГЭСини қуришга киришганди. 1943 йили бошланган Фарҳод ГЭС қурилиши иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейин ҳам давом этган. Фарҳод ГЭСининг икки агрегати (биринчи навбат) 1946 йилнинг февраль ойида ишга тушган. ГЭСнинг қурилишда маҳаллий аҳолидан ташқари япон ҳарбий асирлари ҳам жалб этилди. СССР Олий Совети Президиумининг фармони билан Фарҳод ГЭС қурилишида жонбозлик кўрсатгани ва қаҳрамонона меҳнати учун 500 киши Иттифоқнинг орден ва медаллари билан мукофотланди[9.467].

Фарҳод ГЭСининг қурилиб ишга туширилиши кимё саноатини ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб берди, бошқа бир қанча кохоналарни ҳам электр энергияси билан таъминлаш ишларини анча яхшилади ва кўмир саноати ҳамда рангли металлургия саноатини ривожлантириш учун туртки бўлди. Шу билан бирга Фарҳод ГЭСининг қурилиши билан бирга ишончли сув иншоотлари қуриш йўли билан Мирзачўл ерларини оқин сув билан суғориш имконини бердики, бу Ўзбекистон ҳамда Қозоғистоннинг Мирзачўл ва Далварзин чўлларидаги 600 гектар ҳосилдор ерларни ўзлаштиришга имкон берди[10.101].

1942 йил 5 та, 1944 йили эса 4 та гидроэлектростанция қурилиши мўлжалланди. 1944-1945 йилларда Товоқсой, Оқтепа, Оққовоқ, Қибрай, Солар, Қуйи Бўзсув, Наманган ва бошқа гидроэлектростанциялар каскадлари қурилиб ишга туширилди, натижада Ўзбекистонда электр энергия ҳосил қилиш 1940 йилдаги 482 млн кв соатдан 1945 йилда 1187 млн кв соатга кўпайди[5.9].

Уруш йиллари ичида 7 та янги электростанция (Товоқсой, Оқтепа, Оққовоқ, Қибрай, Солар, Қуйи Бўзсув) қурилиб, ишга солинди. Бундан ташқари, яна 10 та янги

электростанция қурилади бошланди[11.16]. Бундан ташқари уруш йилларида Ўзбекистон ҳукумати колхоз гидроэлектростанциялари қуриш масаласига ҳам жиддий эътибор берди. 1943 йилнинг ўзида колхозларда 20 дан ортиқ гидроэлектростанция ишга туширилди. Бу гидроэлектростанцияларнинг ҳар бири 15 киловаттдан – 50 киловаттга қадар электр қувватига эга эди[12.45-47].

Уруш йилларида Ўзбекистонда қурилган янги электростанциялар ўнлаб янги саноат корхоналарини юргизиб юборди, ўн минглаб гектар янги ерларда маҳсулдор янги воҳалар вужудга келтирди, аҳоли уйларига ҳам кириб бориб уларни ёритди.

Республикада уруш йилларида қурилган электростанциялар қурилиши ва фаолиятини бошлашига оид маълумотлар иккинчи жаҳон уруши фронтларида ўзбек тилида чоп этилган фронт газеталари саҳифаларидаги хабарлар ва мақолаларда ҳам ёритиб борилган.

Шимоли-ғарбий фронт, кейинчалик учинчи Болтиқбўйи фронтда ҳарбийлар учун ўзбек тилида 1942 йил 29 октябрдан чиқа бошлаган “Ватан учун” газетасининг 1945 йил 14 сентябрь 17(330)-сонида А.Вайнерманнинг “Ўзбекистонни электрлаштириш” сарлавҳаси остида берилган мақоласида электростанциялар қурилиши ҳақида шундай маълумотлар келтирилган. Ўзбекистонда электр станциялари қурилиши республикани юксак индустрия ва механикалаштирилган қишлоқ хўжалиги мамлакатига айлантиришнинг асосий факторларидан биридир. Электростанция иншоотлари қурилишининг асосий ишини Тошкентдаги “Чирчиқстрой” трести бажариб келади. Трест бошлиғи, Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси А.Н.Аскоченский бундай дейди: “Трестимизга уюшган қурувчилар ва монтажчилар коллективи Ўзбекистонда 7 та йирик гидроэлектростанция қурди. Булардан 5 таси уруш йилларида қурилиб, Тошкент районидаги кучли мудофаа саноатини электр қуввати билан таъминлади[13.103].

Ҳозирги вақтда трест 10та янги гидроэлектростанция қурмоқда. Булар ичида Фарҳод ГЭС ҳам бўлиб, у ўзининг кучлилиги жиҳатидан Иттифокдаги катта гидроэлектростанциялар орасида учинчи ўринни олади. Бўзсув каналида илгари қурилган гидроэлектростанциялардан ташқари яна 5 та

станция қурилади ва 2 таси лойиҳа қилинмоқда. Шундай қилиб Чирчиқ тўғонидан Чинозгача чўзилган 150 километрлик каналда бирин-кетин 15 та гидроэлектростанция қатор бўлиб жойлашади. Кейинчалик бу қаторга яна бир неча гидроэлектростанция қуриш имкони бўлади[13.103].

Ҳозир янги катта гидротехника иншоотларининг лойиҳалари ишланмоқда. Булардан иккитасини мисол келтирсак, биттаси Сирдарёда қуриладиган Қайроққум сув омборидир. Бу 5 – 6 миллиард кубометрлик иншоот Мирзачўлнинг анчагина қисмини суғоришга ва Сирдарёнинг пастки томонида яна 80 минг киловаттлик кучга эга бўлган гидроэлектростанция барпо қилишга имконият туғдиради. Ундан кейин Норин дарёсида 130 минг киловатт кучга эга бўлган қатор гидроэлектростанциялар қурадилар.

Ўзбекистонни электрлаштиришда ўзбек халқи баҳодирона ғайрат билан ишламоқда, Тошкент областининг меҳнаткашлари Салар ГЭС ва Куйи Бўзсув электр станцияларини қурди. “Чирчиқстрой” трести коллективи Оққовоқ 1 ва Салор станцияларини жуда тез муддатда, яъни бир йил ичида қурди. Электр станцияларини жадал усулда қуриш методлари Фарҳод қурилишида ва ҳамма ерда қўлланилмоқда.

Ўзбекистонда йирик гидроэлектростанциялардан ташқари саноат, район ва қишлоқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган кўплаб 100 та кичик электр станция қуриб олдилар ва бу йил яна 300 станция қурадилар. Ўзбек халқи йирик, ўрта ва кичик электр станциялар қурилишини амалга ошириш билан республиканинг қишлоқ хўжалиги ва саноатини қисқа муддатда электрлаштиради ҳам хўжалигимиз ва маданиятимизнинг янада гуллашини таъминлайди[13.103-104], деб газета саҳифаларида А.Н.Аскоченскийнинг қарашларини 1945 йилда эълон қилинган эди.

СССР Ер Ишлари Халқ Комиссарлиги 1945 йилнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон ССРда қишлоқ электростанциялари қуриш режасини тасдиқлади. Режага кўра 1945 йилда 222 та кичик гидроэлектростанция қуриб битказилиш вазифаси қўйилган. Умумий қуввати 1360 киловаттлик 68 та кичик гидроэлектростанция қурилиб ишга туширилади. Бундан ташқари 8 та иссиқлик электростанция

хам қувват бера бошлаши белгиланган. Режада Ўзбекистон қишлоқларини электрлаштириш учун шу йил электромонтёрлар ва слесарь-монтажчилар тайёрлайдиган ФЗТ мактаби очиш, мактабга ўқиш учун 150 кишини қабул қилиш мўлжалланган[14.294].

ХУЛОСА. Хуллас иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистоннинг саноат арсеналига айланиши ҳамда саноатнинг ривожланишида, республикада электр энергияси ишлаб чиқаришни орттириш мақсадида барпо этилган электростанцияларнинг улуши катта бўлди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон тарихи II жилд (XIX асрнинг II ярми – 1989 йил, июнь). –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.
2. Ўзбекистон коммунистик партияси тарихининг очерклари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1964.
3. Узбекистан в годы Великой Отечественной войны. –Ташкет, 1966.
4. Ўз ПАА 58-фонд, 19-рўйхат, 86 иш.
5. Пўлатов И. Улуғ ватан уруши ғалабасига Ўзбекистон меҳнаткашларининг кўшган ҳиссаси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1967.
6. Ўз МА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 2145-иш.
7. Мирзакулов Б. Бухоро вилояти уруш йилларида (1941-1945). –Тошкент, 2020.
8. Нажмиддин Файзиддин ўғли, Муҳаммад Ҳаким, Жўраҳон Муҳаммад Ҳофиз ўғли. Чуст тарихи. Чуст: Наманган вилояти ноширлик бўлими, 1995.
9. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (Учинчи китоб). – Андижон: Andijon nashriyoti, 2004.
10. Ўзбекистон саноати структурасидаги прогрессив силжишлар. –Тошкент: Фан, 1974.
11. Воскобойников Э.А. Ўзбек халқи улуғ ватан уруши йилларида. –Тошкент: Ўзбекистон, 1947.
12. Ўз МА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3456-иш.
13. Шамсутдинов Р.Т. Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари. Биринчи китоб. –Тошкент: Arademnashr, 2017.
14. // Ватан учун. 1945 йил 25 сентябрь, №20(333); Шамсутдинов Р. Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари. Тўртинчи китоб. – Тошкент: Arademnashr, 2020.

